महाराष्ट्रातील पंथ: स्वरूप व चिकित्सा

*प्रा. डॉ. माधव बसवंते

भारतात अ-ोज संप्रदाय आहेत. या संप्रदायाचे स्वरुप देवता-िहाय असू-ा त्यातू-ाच अ-ोज संप्रदायाची निर्मिती झाली आहे. जजतजुरु शंज राचार्यां-ी उपास्य दैवत भेदा-ो पाच संप्रदाय रुढ जेले. हे संप्रदाय म्हजजे जाजपत्य संप्रदाय, -ााथ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, महा-ाुभाव संप्रदाय व वारजरी संप्रदाय यांचा समावेश होतो. या संप्रदायाच्या तत्वज्ञा-ााची बीजे वेदात सापडतात. भारतातील या मातीला धर्माचा जंध असल्यामुळे मा-ावाची मुक्ती व ज-ममृत्यूच्या चज्रातू-ा धर्मामुळेच सुटजा होते असे धार्मिज तत्वज्ञा-ाात दिसू-ा येते. अशा या धर्मात विविधतेतू-ा एजता दिसू-ा येते. धर्म संप्रदाय व धर्मपंथ हे दो-ा शब्द आपल्या व्यवहारात समा-ाार्था-ो वापरले जात असले तरी त्यात भेद आहे. प्रत्येज संप्रदायाचे तत्वज्ञा-ा हे स्वतंत्र असते. भारताच्या इतिहासात अ-ोज संप्रदायां-ी अभूतपूर्व योजदा-ा दिले. या संप्रदायां-ी मा-ावतेची शिजवज दिली आहे. सर्व मा-ावां-ाा विश्व बंधुत्वाच्या सूत्रात बांधज्याचे जाम या संप्रदायां-ी जेले आहे. अशा या महाराष्ट्रातील जाजपत्य संप्रदाय, -ााथ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, महा-ाुभाव संप्रदाय व वारजरी संप्रदाय या प्राची-ा संप्रदायाच्या स्वरुपावरु-ा चिजित्सा जरज्यात आली आहे.

जाजपत्य संप्रदाय जाजपत्य संप्रदाय हा भारतातील प्रधा-ा व प्राची-ा संप्रदाय आहे. जजपती हा ज्यांचा उपास्य देव आहे त्याला जाजपत्य संप्रदाय म्हजतात. ओंजराचे व्यक्त रुप म्हजजे जजपती होय. यादृष्टी-ो जजपती हा स्वयंभू असू-ा तो जुजाधीश व जजाधीश आहे. हाच जजपती सुजजर्ता, दु:ज हर्ता, विद्यादाता, वैभवदाता व वि-ााशज आहे. हिंदू संस्जृती जजात जिथे-जिथे पोहोचली असेल तिथे-तिथे जजपती पोहोचला आहे. भारतातील अ-ोज संप्रदायां-ी जजेशाला महत्त्वाचे स्था-ा दिले असू-ा भारतात सर्वत्र जजेशाची उपास-ाा जेली जाते. ही जजेशाची -ाावे भारताच्या विविध प्रांतात वेजवेजळ्या -ाावा-ो ओळजली जातात. जाजपत्य संप्रदायाच्या तत्वज्ञा-ााचा विचार जरता जजपती हाच साजात परमात्मा असू-ा त्यांच्यापासू-ाच सर्व देव -िर्माज झाले आहेत तो -िर्जूज, सजूज व ईश्वर आहे अशी ही या संप्रदायाची धारजा आहे. वज्रतुंड, एजदंत, जृष्जपिंजाज, लंबोदर, भालचंद्र, वि-ाायज, जजा-ा-ा अशी जजेशाची अ-ोज -ाावे प्रचलित आहेत. शूल हे जजेशाचे शस्त्र आहे. मोदज, -ाारळ, जुळ, जोबरे हे जजेशाचे आवडते जाद्य आहे. उंदीर हे जजेशाचे प्रिय वाह-ा आहे. तर जाही ठिजाजी बैल, सिंह, मोर, जरुड हेही वाह-ा म्हजू-ा दाजविले आहेत. संत -ाामदेव, संत एज-ााथ, समर्थ रामदास यासारज्या अ-ोज संतां-ी जजेश स्तुती जेली आहे.

-ााथ संप्रदाय : -ााथ संप्रदाय हा भारतीय संस्जृतीचा प्रमुज -िर्जुज पंथ आहे. या पंथात तीर्थयात्रा -ााहीत. हिंदू धर्म व संस्जृतीच्या रजजासाठी या पंथाचे महत्वपूर्ज योजदा-ा आहे. जोरज-ााथ हे या पंथाचे प्रवर्तज आहेत. या पंथाचा मोठा प्रभाव उत्तर भारतात दिसू-ा येतो. ज्ञा-ोश्वराधी भावंडे ही या -ााथपंथातील आहेत. इ.स. ९ व्या व १० व्या शतजात हा पंथ उदयास आला असू-ा शिव हे या संप्रदायाचे उपास्य दैवत आहे. हा संप्रदाय जुरुप्रधा-ा आहे. शिवा-ो चालवलेले १२ पंथ व जोरज-ााथा-ो चालवलेले १२ पंथ यातील संघर्ष टाळज्यासाठी शिवाचे ६ पंथ व जोरज-ााथाचे ६ पंथ अशा १२ पंथाचे -ियंत्रज जरजारी एज मध्यवर्ती संघट-ाा स्थाप-ा जरज्यात आली. या संघट-ोच्या प्रमुजास जोजेश्वर म्हजतात. या जोजेश्वराची -िवड प्रत्येज १२ वर्षां-ी जरज्यात येवू-ा दर १२ वर्षाला जुंभमेळा भरला जातो. अशा या -ााथ संप्रदायात अ-ोज सिद्ध पुरुषांची परंपरा दिसू-ा येते.

दत्त संप्रदाय हिंदू धर्माच्या रजजासाठी हा संप्रदाय असू-ा ब्रम्ह, विष्जू व महेश या देवताच्या समय वयातू-ा हे रुप साजरले आहे. विष्जूचे २४ अवतार सांजितले जातात. त्यातील ६ वा अवतार दत्तात्रयाचा सांजितला जातो. दत्तात्रय हा एजमुजी असू-ा -ंतरच्या विजासात दत्तात्रयाचा त्रेय मूर्तीचा प्रसार झाला. दत्तात्रयाचा वेष हा वैराज्यसूचज आहे. दत्तात्रयां-ी १६ अवतार धेतल्याचे सांजितले जाते. दत्तात्रयां-ी समर्थ रामदासां-ाा आपल्या आजळ्या-वेजळ्या वेशात दर्श-ा दिल्याचे महाराष्ट्र, ज-ाटिज व आंध्रप्रदेश या प्रदेशात सांजितले जाते. अशा या दत्त संप्रदायाच्या सर्व सामा-यपजे ६ शाजा सांजितल्या जातात. दत्त हा अवधूत स्वरुपात दिसू-ा येतो. भारतातील अ-ोज राज्यात दत्त ज-म मोठ्या उत्साहात साजरा जेला जातो.

समर्थ संप्रदाय समर्थ रामदासां-ी आपल्या संप्रदायाची उभारजी जरतां-ाा त्या पूर्वीच्या संतांची परंपरा जायम राजली. समर्थ रामदासांचा ज-म इ.स. १६०८ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाड्यातील जांब या जावी झाला. आपल्या विवाह मंडपातू-ा पलाय-ा जरु-ा साध-ाा व आत्मसाजात्जार प्राप्त जरु-ा घेज्यासाठी १२ वर्षे त्यां-ी भारत भ्रमज जेले. त्या-ंतर ते इ.स. १६४४ मध्ये महाराष्ट्रात परत आले. मसूर या जावी त्यां-ी आपल्या संप्रदायाचा प्रारंभ जेला. हा संप्रदाय शक्ती व उपास-ोमुळे इतर संप्रदायापेजा वेजळा दिसतो. समर्थां-ाा जऱ्या अर्था-ो मा-ावी जुरु लाभला -ाव्हता. प्रभू रामचंद्र हे त्यांचे आराध्य दैवत. समर्थ संप्रदायाचा विचार जरता अ-ोज दैवतांचा उल्लेज समर्थां-ी आपल्या साहित्यात जेला आहे. समर्थां-ी समाजातील तरुजासमोर ह-ाुमंतासारज्या बलदंड दैवताचा आदर्श ठेवला. ह-ाुमंत मारोती हा जेवळ शक्तिमा-ा -ााही तर युक्ती, भक्ती, साहस व -िष्ठा यामुळे समर्थां-ी अ-ोज जावात मारुती मंदिराची स्थाप-ाा जेली असू-ा यातील

* मराठी विभाग, इंदिरा गाँधी वरिष्ठ महाविद्यालय, सिडको

अज्रा मारुती प्रसिद्ध आहेत. समाजातील समाज घटज्ां-ाा एज्त्रित ज्रज्यासाठी समर्थां-ाी जवळपास ११०० मठ स्थाप-ा ज्ेले. हे त्यांचे मठ म्हजजे समाज प्रबोध-ााचे ज्ेंद्र होते. उपास-ाा, विमलज्ञा-ा, वैराज्य, स्त्री-पुरुष समा-ाता हे या संप्रदायाची वैशिष्ट्ये आहेत. या समर्थ संप्रदायामध्ये मोठ्या प्रमाजात ज्रंथ निर्मिती झाली असू-ा समर्था-ाी जवळपास ४० ज्रंथांचे लेज-ा ज्ेले आहेत. ज-ातेच्या म-ाात स्वराज्याचे महा-ा स्वप्-ा रुजविज्याचे महत्वाचे ज्ार्य या समर्थ संप्रदाया-ो ज्ेले आहे.

महा-ाुभाव संप्रदाय श्रीचज्रधर स्वामी हे या महा-ाुभाव पंथाचे प्रवर्तज असू-ा १२ व्या शतज्ातील हा द्वैती संप्रदाय आहे. श्रीचज्रधर स्वामी यां-ाा दीर्घायुष्य लाभले. त्यां-ाी जवळपास अ-ोज शिष्य -िर्माज ज्ेले. श्रीचज्रधरांचे मूळ -ााव हरपाळदेव आहे. जोविंदप्रभू हे चज्रधर यांचे जुरु होते. चज्रधरांचे अ-ोज भाषांतर प्रभूत्व होते. चज्रधरांची वाढती लोज्प्रियता विरोधज्ां-ाा सह-ा -ा झाल्यामुळे शेवटी त्यांचा शिरच्छेद ज्रज्यात आला. 'लीळाचरित्र' यातू-ा श्रीचज्रधर स्वामींचे चरित्र साज्ार झाले आहे.

वारज्री संप्रदाय समाजातील तळाजाळात रुजलेला आजि सर्व जाती धर्म व पंथां-ाा सामावू-ा घेजारा वारज्री संप्रदाय हा लोज्प्रिय असू-ा हा वैष्जव संप्रदाय आहे. हा संप्रदाय महाराष्ट्राबरोबरच ज-ार्टज राज्यातही दिसू-ा येतो. वारज्री संप्रदाय हा अद्वैत तत्वज्ञां-ाी आहे. हा संप्रदाय भाजवत धर्माचे विज्सित रुप असू-ा त्यामुळे या संप्रदायाला भाजवत धर्म संप्रदाय असेही म्हजतात. आषाढ, ज्ार्तिज, चैत्र, व माघ एज्ादशी अशा पंढरपूर येथील तीर्थजेत्र असलेल्या पांडूरंज तथा विठ्ठल हे या संप्रदायाचे दैवत आहे. पंढरपूर येथील विठ्ठलाची मूर्ती ही द्विभुज आहे. पांडूरंजा-ोच सर्व अवतार घेतले आहेत अशी या संप्रदायाची श्रद्धा आहे. वारज्री संप्रदायाचे तत्वज्ञा-ा ज्ीर्त-ाातू-ा प्रजट होते. आळंदी, देहू, पैठज ही या संप्रदायाची तीर्थजेत्रे आहेत. संत ज्ञा-ोश्वर, संत -ाामदेव, संत एज्-ााथ, संत तुज्ाराम महाराज, संत जोरा ज्ुंभार, संत चोजामेळा, संत ज-ााबाई, शेज महमद, सो-ोपंत दांडेज्र, यासारजे अ-ोज संत या संप्रदायात होऊ-ा जेले. दया, जमा, शांती, सत्य, अहिंसा, मा-ावता, समा-ाता यासारजे सदजुज समाजात रुजविज्याचा या वारज्री संप्रदायां-ाी जाजीवपूर्वज प्रयत्-ा ज्ेला आहे.

-िष्ज्र्ष :

१) जाजपत्य संप्रदायातील जजपती हे उपास्य दैवत असू-ा अ-ोज संतां-ाी जजेशाची स्तुती ज्ेली आहे. २) समर्थ रामदास रचित सुजज्र्ता, दुज:हर्ता ही आरती विशेष प्रसिद्ध असू-ा भारतात सर्वत्र जजेशोत्सव साजरा ज्ेला जातो. ३) मध्ययुजी-ा भारताच्या इतिहासात -ााथ संप्रदाया-ो महत्वाची ज्ामजिरी ज्ेली आहे. ४) या -ााथ संप्रदाया-ो अ-ोज संत महात्म्यां-ाा प्रेरजा दिली आहे. ५) संत ज्ञा-ोश्वरामुळे -ााथ संप्रदायाची परंपरा महाराष्ट्रात सर्वदूर पसरली. ६) दत्त संप्रदायाचे तत्वज्ञा-ा शंज्राचार्याच्या अद्वैती तत्वज्ञा-ााशी मिळते जुळते आहे. ७) दत्तात्रय संप्रदाय जुरु स्वरुपात असू-ा तो वैराज्यपूर्ज आहे. ८) समर्थ संप्रदाय हा लढावू वृत्तीचा असू-ा प्रबोध-ा मूल्य हे या संप्रदायाच्या ज्ेंद्रस्था-ाी आहे. ९) समर्थ संप्रदाया-ो धार्मिज व राजज्ीय स्वातंत्र्य प्रतिपाद-ा ज्ेले आहे. १०) महा-ाुभाव हा संप्रदाय धार्मिज व राजज्ीय स्वातंत्र्य प्रतिपाद-ा ज्ेले आहे. ११) मराठी संतां-ाी महा-ाुभाव संप्रदायावर ज्ोरडे ओढले असू-ा जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर हे महा-ाुभाव संप्रदायाचे तत्वज्ञा-ा आहे. १२) मराठीतील जद्य वाङ्मयाचा प्रारंभ महा-ाुभाव पंथातील चरित्र ज्रंथापासू-ा होतो. १३) वारज्री संप्रदाय हा शुद्ध अद्वैती भक्ती संप्रदाय असू-ा समाजातील सर्व लोज्ां-ाा सामावू-ा घेजारा सर्व समावेशज हा वारज्री संप्रदाय आहे. १४) समाजाला व्यस-ामुक्त ज्रज्याचा संज्ल्प ज्रजारा हा वारज्री संप्रदाय आहे. १५) वारज्री संप्रदाया-ो शाश्वत मा-ावी जीव-ामूल्य सर्वसामा-य माजसापर्यंत -िष्ठे-ो घेऊ-ा जेले. १६) 'रामज्ृष्ज हरी' हा वारज्री संप्रदायाचा मंत्र आहे.

सन्दर्भ ग्रन्थ

१) तुळपुळे शं.जो, महा-ाुभाव पंथ आजि त्याचे वाङ्मय, पुजे : व्ही-ास प्रज्ाश-ा, १९७६. २) आजरज्र सुहास, महाराष्ट्रातील पंथ, पुजे : डायमंड पब्लिज्ेश-स, २००९. ३) संत ज्ञा-ोश्वर, भावार्थदीपीज्ा (ज्ञा-ोश्वरी) ४) वासुदेवा-ांद सरस्वती, 'षोडशावतार' ५) सरस्वती जंजाधर, श्री जुरुचरित्र